

ÖZBEK SÖZLÜ DESTAN GELENEĞİNDE DEĞİŞİM VE TÜR SORUNU

Dr. Selami Fedakar*

Sözlü halk kültürü ürünleri; yaratıcıları, dinleyicileri ve işlevleri bakımından dinamik bir yapıya sahiptir. Dinamik bir yapıya sahip olan bu yaratmalarda görülen en belirgin özellik, bu ürünlerin yaratıldıkları toplumda meydana gelen sosyal, ekonomik ve kültürel değişimlere paralel olarak, bazı özelliklerinin veya çoğu özelliğinin değişebilir nitelikte olmasıdır. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse, sözlü ürünleri yaratan toplumun değişen hayat şartlarına ve zamanla ortaya çıkan ihtiyaçlarına uygun olarak, bu ürünlerde de değişim kaçınılmaz bir şekilde ortaya çıkar.

Yaygın olarak bilinen sözlü kültür ürünlerinden olan destanlar, diğer sözlü kültür ürünlerine benzer bir şekilde, içinde yaratıldıkları toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel şartlarına bağlı olarak değişen ve zaman içinde gelişerek zenginleşen türlerden biridir. İlk dönemlerde, öğretici ve bilgilendirici işlevleri bulunan destanların, daha sonraki dönemlerde, temel olarak bilgilendirmenin yanında, kültürel değerlerin yeni kuşaklara aktarılması işlevine de sahip oldukları görülmektedir. Zamanla destanların işlevlerinde meydana gelen değişiklikler, destan türünün temel özelliklerini belirleyen unsurların da değişmesi sonucunu doğurmuş ve birbirinden farklı konuların işlendiği destanların oluşmasını sağlamıştır.

Destanların tür özelliklerinde tarihsel süreç içinde meydana gelen değişim; sosyal, ekonomik ve kültürel şartlara bağlı olarak dinleyicide, anlatıcıda ve destan metninde birbirini takip eden bir dizi değişim sonucunda ortaya çıkmıştır. Toplumdaki sosyal, kültürel ve ekonomik değişimler, destanların dinleyici kitlesinin talep ve ihtiyaçlarını doğrudan etkilemektedir. Dinleyici kitlesinin ihtiyaçlarına bağlı olarak, anlatıcı ya anlattığı metinde bu yeni ihtiyaçlara cevap verecek değişiklikler yapmakta ya da tamamen farklı ve yeni metinler oluşturmaktadır. Toplumsal yapılarda meydana gelen değişim; dinleyici, anlatıcı ve destan metninde bir dizi etkileşim yaratmakta ve bu etkileşim sonucunda destanların konularında değişimler meydana gelmektedir.

Bildirimizde, Özbek destan geleneğindeki destanların konularındaki değişim ve bu değişimin destan alt türlerinin oluşumundaki etkisi tartışılacaktır. Söz konusu değişim, anlatı, anlatıcı ve dinleyici kitlesinde meydana gelen değişimden hareketle ele alınacaktır. Öncelikle, Özbek destanlarının alt türlerinin ortaya konulması bakımından, Özbek destanlarının

---

* Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

tasnifinin bir değerlendirilmesi yapılacak, daha sonra ait oldukları türlerin en tipik ve yaygın örnekleri olan “Alpamiş”, “Rüstem Han” ve “Küntuğmuş” destanları konularının, kahramanlarının ve mekanlarının özellikleri bakımından ele alınacaktır. Söz konusu örnekler alt tür kavramı çerçevesinde karşılaştırmalı olarak değerlendirilecek ve böylece Özbek destan geleneğinde konu değişiminin nasıl meydana geldiği ortaya konmaya çalışılacaktır.

Coğrafi konum ve kültürel yapı bakımından merkezî bir konumda olan Özbek Türklerinin Orta Asya’daki diğer Türk boylarına nazaran daha erken dönemlerde yerleşik hayata geçen boylardan biri olduğu bilinmektedir. Özbek Türklerinin ticarî, siyasî ve özellikle de kültürel ilişkilerin yoğun olarak yaşandığı bir bölgede bulunmaları, onların zaman içinde meydana gelen bir takım siyasal, sosyal ve ekonomik gelişmelerle diğer boylardan daha erken karşılaşmalarını sağlamıştır. Siyasal, sosyal ve ekonomik alanlarda çeşitli dönemlerde ortaya çıkan bu gelişmeler, kültürel hayatın diğer sahalarında olduğu gibi, Özbek sözlü geleneğini de etkilemiş ve sözlü gelenek içindeki anlatmaların yeni gelişmelere uygun olarak bir takım değişikliklere uğraması sonucunu doğurmuştur. Genel olarak bahşı adını alan Özbek destan anlatıcıları¹, Özbek Türklerinin çeşitli dönemlerdeki gelişmelere bağlı olarak değişen beklentilerini karşılamak üzere, Türk destan geleneğinden gelen konularla, kendi boylarının yaşadığı olayları birleştirmişler ve çeşitli konuların işlendiği pek çok destanî anlatma ve destan alt türlerine ait anlatmalar oluşturmuşlardır.

Özbek destan geleneğini oluşturan, destan anlatıcıları ve onların oluşturduğu destan metinleri pek çok bilimsel araştırmanın konusu olmuştur. Özbek destanlarının tasnifi konusunda ise, dikkati çeken üç çalışmadan bahsetmek mümkündür. Bu çalışmalar; V. M. Jirmunskiy ile H. T. Zarifov², M. Saidov³ ve T. Mirzayev ile B. Sarımsakov⁴ tarafından yapılmıştır. Söz konusu bilim adamlarının tasnifleri arasında, Töre Mirzayev ile Bahadır Sarımsakov’un tasnifi, daha önce yapılan tasniflerin de gözden geçirilerek, son dönemde yapılmış olması bakımından daha kapsamlı bir tasniftir. Bu nedenle, değerlendirmelerimizi bu tasnif üzerinden yapmayı ve bir karmaşıklığa yol açmamak için bilim adamlarının adlandırmalarına sadık kalmayı tercih ettik. Töre Mirzayev ile Bahadır Sarımsakov, Özbek destanlarını; “*Kahramanlık Destanları*”, “*Cenknâmeler*”, “*Tarihî Destanlar*”, “*Romanik Destanlar*” ve “*Kitabî Destanlar*” şeklinde tasnif etmişlerdir.

¹ Özbek destan anlatıcıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Selami Fedakar. *Özbek Destan Geleneği ve Rüstem Han Destanı*. E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2003, İzmir, ss. 42-67.

² V. Jirmunskiy-H. Zarifov. *Uzbekskiy Narodny Geroiçeskiy Epos*. Moskova: Ogız, 1947, ss. 61-112

³ M. Saidov. *Özbek Destanlarında Bediî Maharet Meseleleri*. Taşkent: Fen Neşriyatı, 1969, ss. 32-61

⁴ T. Mirzayev-B. Sarımsakov. “Destan Uning Türleri ve Tarihî Terakkiyatı”. *Özbek Folklorining Epik Janrları*. Taşkent: Fen Neşriyatı, 1981. ss. 9-61.

Bu tasnifte dikkati çeken en önemli husus, Özbek destanlarının hem “konu” ve hem de “kaynak” esas alınarak tasnif edilmiş olmasıdır. Özbek destanları sadece konuları bakımından tasnif edildiğinde, Özbek destanlarını; “*Kahramanlık Konulu Destanlar*”, “*Aşk-Kahramanlık Konulu Destanlar*”, “*Aşk Konulu Destanlar*” olmak üzere üç grupta toplamak mümkündür. Söz konusu türlerin içinde yer alan anlatımlar incelendiğinde, bu türlerin düz bir çizgi halinde ve aynı anda ortaya çıkmış eserler olmadığı görülmektedir. Bu türlerin oluşumu veya ortaya çıkışında, şüphesiz belirli bir değişim ve bunun sonucunda ortaya çıkan gelişim süreci yaşanmıştır. Yukarıda üç ana başlık altında topladığımız bu türler, toplumun zaman içinde gelişen hayat tarzına paralel bir şekilde birbirinin devamı olarak ortaya çıkmış ve zaman içinde değişerek gelişmiştir. Söz konusu türlerin ortaya çıkışını ve zaman içinde uğradıkları değişimi, Özbek Türklerinin tarihi süreç içinde yaşadığı sosyal, siyasal ve kültürel değişimlerle açıklamak mümkündür. Bu değişimlere değinmeden önce, konu bakımından bu üç türün temel özellikleri hakkında bilgi vermek ve daha sonra bu türlerde meydana gelen değişimin Özbek Türklerinin yaşadığı sosyal, siyasal ve kültürel değişimle ilişkisi üzerinde durmak yararlı olacaktır.

Türk destan geleneğinin büyük bir kolunu teşkil eden kahramanlık destanları, Türklerin boylar halinde yaşadıkları dönemdeki atlı göçebe hayat tarzının bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Bu bakımdan kahramanlık destanları, Türklerin epik dönemdeki toplumsal yapısı ve yaşayışını aksettiren eserler olarak kabul edilmektedir. Bu tür destanlarda, toplumun boylar halinde yaşadığı dönemlerde, kendi boyuna karşı dışarıdan gelen tehlikelere karşı savaştan ve bir takım sebeplerden dolayı dağılmış halde olan boyun birliği ve bütünlüğü için mücadele eden kahramanın başarıları etrafında gelişen olaylar konu edilmektedir. Bu tür destanların en önemli özelliği kahramanın şahsî başarısından çok toplumsal başarısının veya zaferinin konu edilmesidir.

Özbek destanları arasında, kahramanlık destanlarının tek örneği olarak Alpamış Destanı kabul edilmektedir. Destanda, Kongırat boyunun önde gelenlerinin çocuksuzluğu, kahramanın ile kahramanın amcasının kızı ve beşik kertmeli nişanlısının olağanüstü bir şekilde doğuşu, kahramanın amcası Baysarı ile babası Bayböri arasında çıkan bir anlaşmazlık sonucu Baysarı'nın Kalmuk yurduna göç edişi, Alpamış'ın Kalmuk savaşçıları yenerek amcası Baysarı'nın kızı ve Alpamış'ın beşik kertmeli nişanlısı olan Barçın'ın evlenmek için koyduğu şartları yerine getirmesi ve Barçın'ı alarak yurduna dönmesi, daha sonra amcası Baysarı'yı Kalmuklardan kurtarmak için gidişi ve yedi yıllık bir esirlikten sonra yurduna

döndüğünde karısı Barçın'ın Ultantaz ile olan düğününe gelmesi ve Ultantaz'ı yenerek karısı ve yurduna sahip çıkması anlatılmaktadır.⁵

Kahramanlık konulu destanlardaki kahramanların özelliklerine bakıldığında, bu destanlarda yaratılan tiplerin de Türklerin yaşadığı atlı göçebe hayat tarzına uygun özellikler taşıdığı görülmektedir. Kahramanlık destanlarında yer alan kahramanlar, “Alp Tipi” olarak tarif edilen tiplerdir ve fizikî bakımdan çok güçlü, olağanüstü özelliklere sahip olarak tasvir edilmektedir. Benzer durumlar Alpamış Destanı için de söz konusudur. Alpamış bir destan kahramanı olarak fizikî bakımdan oldukça güçlü olarak tasvir edilmektedir. Alpamış Destanı'nda kahramanın ilk adı olan Hakimbek'ten sonra “alplerin sonuncusu” manasına gelen “Alpamış” adını alması, onun “*yedi yaşına geldiğinde, dedesi Alpinbiy'den kalan ondört batman uzunluğundaki yayını çekip, Askar Dağı'nın tepesini uçurması*”⁶ ile gerçekleşmektedir.

Kahramanlık destanlarında olayların geçtiği mekanlar da aynı şekilde atlı göçebe hayat tarzının bir tezahürü olarak destanlara yansımıştır. Kahramanlık destanlarında konu edilen olaylar, daha çok boylar halinde yaşayan topluluğun adıyla anılan “Turan eli” ve “İran memleketi” gibi çok büyük bir coğrafi alanı içine alan mekanlarda geçmektedir. Alpamış Destanı'nda yer alan mekan Kongırat boyunun yaşadığı “Kongırat eli” ve Kalmukların yaşadığı “Kalmuk yurdu”dur. Ayrıca, “Alatağ”, “Çılbırköl”, “Kaşal” gibi geleneksel mekanlar da yaygın olarak kullanılmakta ve geniş bozkırlar, yüce dağlar, uçsuz bucaksız çöller ve kaleler tasvir edilmektedir. Bu mekanlar şehirlerden uzak, bozkırları yurt edinmiş atlı göçebe hayat tarzının hüküm sürdüğü mekanlardır.

Kahramanlık destanlarındaki konu, kahraman ve mekan dışında ele alınması gereken unsurlar ise, anlatıcı, dinleyici, anlatma yeri ve zamanıdır. Bu özelliklere bakacak olursak, Alpamış Destanı'nın anlatıcısı olarak Özbek destan geleneğindeki bahşılar karşımıza çıkar. Alpamış destanı, birbirinden az-çok farklı şekilde, Özbek destan geleneğinde usta anlatıcılar olarak kabul edilen bahşılardan derlenmiştir. Bu destan, dinleyici kitlesi olarak da Özbek halkının sevdiği bir destan olarak bilinmekte ve hemen herkes bu destanın dinleyici kitlesi olarak kabul edilmektedir. Alpamış Destanı'nın hususi bir anlatma yeri ve zamanı söz konusu olmayıp, geleneğe bahşi ve onun dinleyici kitlesi için uygun olan bir yer ve zamanda anlatılabilmektedir.

---

⁵ *Alpamış*. Anlatan: Fazıl Yoldaşoğlu, Derleyen: Mahmud Zarifov, Yayına Hazırlayanlar: H. Zarifov - T. Mirzayev, Taşkent: Şark Neşriyatı, 1998.

⁶ *Alpamış*. *age*. ss. 17-18.

Kahramanlık destanlarına ait bu özellikleri verdikten sonra, Özbek Türklerinin toplumsal yapısı ve yaşayış tarzında meydana gelen bazı değişikliklerden bahsetmek ve bu değişikliklerin bir sonraki tür olarak inceleyeceğimiz “kahramanlık-aşk konulu destanların” oluşmasına nasıl etki ettiğini değerlendirmek yerinde olacaktır.

Özbek Türklerinin destan geleneğinde kahramanlık destanlarından sonra, kahramanlık-aşk konulu destanların ortaya çıkmasında etkili olan iki temel sebepten söz etmek mümkündür. Bu sebeplerden birincisi, Türklerin göçebe hayat tarzından yarı yerleşik veya yerleşik hayata geçmesi ve bunun toplumsal hayatta bir takım değişikliklere sebep olmasıdır. Yerleşik hayata geçmenin etkisiyle, toplumu oluşturan kişilerin birbirleriyle olan sosyal ilişkileri de artmıştır. Bireyler arasındaki sosyal ilişkilerin artmasıyla, toplumdan çok bireyin arzu ve istekleri ön plana çıkmış, göçebe hayattan yerleşik hayata geçmenin getirdiği bir takım problemler ortaya çıkmaya başlamış ve toplumdaki mücadele dıştan içe doğru yönelmeye başlamıştır. Sözü ettiğimiz bu sosyal gelişmelerin etkisi, bu dönemde yaratılan anlatmalarda da kendini açıkça göstermektedir. Yerleşik hayata geçildikten sonra yaratılan anlatmalarda aşk, vatan sevgisi, dostluk, kişisel çatışmalar ve sosyal hayatta karşılaşılan bazı problemler destanî eserlerin konuları arasında yer almaya başlamıştır. Bu dönemde meydana gelen değişikliklerden bir diğeri de boylar halinde yaşayan toplumun millet özelliği kazanmaya başlamasıyla birlikte, dış güçlerle mücadele için ordular oluşturulmaya başlanmasıyla ilgilidir. Bu gelişmelerin destanlardaki yansıması, kahramanın düşmanla tek başına mücadele eden biri olarak değil, ordusunun başında düşmanlarla çarpışan bir komutan olarak anlatılması şeklinde gerçekleşmiştir.

Destanların konularındaki değişikliklerin ve alt türlerinin oluşmasını sağlayan ikinci sebep ise, İslamiyet’in Türkler ve dolayısıyla da Özbek Türkleri arasında daha fazla yerleşerek benimsenmesi ve İslamiyet’in toplum hayatındaki etkisini daha da arttırmasıyla ilişkilidir. İslamiyet’in daha geniş kitleler tarafından benimsenmesiyle birlikte, eski inanç sisteminden gelen bazı unsurlar zaman içinde ya İslamiyet’e uygun olarak şekil değiştirmeye başlamış veyahut da yerini İslamî inanç unsurlarına bırakmaya başlamıştır. İslamiyet’le ilgili bazı inanç unsurlarını barındıran bu dönemdeki anlatmalarda yer almasının yanında, Özbek bilim adamlarının “Cenknâme Destanlar” olarak adlandırdığı ve Anadolu sahasında “Gazavatnâmeler” adıyla bilinen eserlerin Özbekistan sahasındaki benzerleri olan mensur eserlerde İslamiyet’in çok daha fazla etkili olduğunu ayrıca belirtmek gerekmektedir.

Kahramanlık-aşk konulu destanlar, hem kahramanlık destanlarına ve hem de aşk konulu destanlara özgü konularının bir arada işlenmesiyle meydana gelmiş anlatılardır. Bu tür destanlarda kahramanlık konusu ile aşk konulu destanlara özgü unsurlar genellikle dengeli bir

biçimde işlenmektedir. Kahramanlık unsurunun işlenişi bakımından bazı farklılıklar olmasına rağmen, kahramanlık-aşk konulu anlatmalar, Dede Korkut Kitabı'ndaki anlatmalarla ortak özelliklere sahiptir. Bu bakımdan, bu anlatmaları, destandan hikâyeye geçiş döneminin ürünleri olarak kabul edilen "epico-romanesk" anlatılar içinde değerlendirmek mümkündür.

Özbek destan geleneği içindeki Aşk-Kahramanlık Konulu Destanlara; "Yakka Ahmed Destanı" ve Özbek Koroğlu dairesi anlatmalarından, "Gülнар Peri", "Yunus Peri", "Avazhan", "Hasanhan", "Dalli", "İntizar", "Melike Ayyar", "Kunduz bilen Yulduz", "Meşrika", "Huşkeldi" ve "Balagerdan" destanları dahil edilmektedir. Bu tür destanların en çok bilinen örneği Rüstem Han Destanı'dır. Destanda, kahraman Rüstem'in olağan üstü şartlarda doğumu, üvey annelerinin iftirası sonucu babası Sultan Han tarafından idama mahkum edilen annesi Hürayim'i savaşarak cellatların elinden kurtarması ve Aktaş şehrinden ayrılmaları, sonraki bölümlerde toplum için tehlike olan ejderhayı yenerek Aftabay ile evlenmesi ve Bucul şehrine yönetici olması, daha sonra annesini ikinci defa kurtarması ve babasıyla barışarak Aktaş şehrine dönmeleri konu edilmektedir.⁷

Kahramanlık-aşk konulu destanlar kahramanları bakımından değerlendirildiğinde, bu destanlardaki kahramanların anlatımında, kahramanlık destanlarına benzer bir şekilde, genel olarak fiziki güce önem verildiği, fakat kahramanın olağanüstü özelliklerinin daha sınırlı olduğu görülmektedir. Bu destanlardaki kahramanlar çok aşırı abartılardan uzak nispeten daha realist bir şekilde tasvir edilmektedir. Bu anlatmalarda, kahramanın birtakım maceralara atılmasının sebebi genellikle aşkla bağlantılı olarak ortaya çıksa da, kahraman içinde yaşadığı toplumun refahı ve mutluluğu için çaba göstermekte, haksızlık ve adaletsizliğe karşı mücadele etmektedir.

Rüstem Han Destanı'nda Rüstem, kahramanlık destanlarındaki kahramanlarla benzer özelliklere sahiptir. Bu benzerlik en çok onun fiziki olarak güçlü, cesur ve yenilmez bir kahraman olarak tasvir edilmesinde görülmektedir. Destanda, Rüstem'in Aftabay'ı esir eden ejderha ile karşılaşmasında, ejderhayı sağır ederek bayıltacak kadar güçlü olan narasından bahsedilmektedir.⁸ Fakat, kahramanlık destanlarının genel karakteri olan, yabancı düşmanlarla savaş, dağılmış olan toplumu bir araya toplama çabası, Rüstem Han Destanı'nda farklı bir yapıya dönüşmüştür. Rüstem Han, zor durumda olan ailesinin kurtarıcısı, zor durumda kalanların yardımcısı ve iç çekişmeler nedeniyle bozulmuş olan adaleti yeniden tesis eden bir kahraman olarak tasvir edilmiştir. Rüstem'in maceraya atılmasının sebebi annesini

---

⁷ *Rustemhan: Uzbekskiy Geroiko-Romeničeskiy Epos*. N. V. Kıdayş-Pokrovskaya, Moskova: Nauka, 1972, ss. 85-190

idamdan kurtarmak olsa da daha sonra, toplum için bir tehlike olan ejderhayı öldürerek toplumsal bir başarı elde etmektedir.

Kahramanlık-aşk konulu destanlardaki olaylar genellikle yarı yerleşik veya yerleşik hayat tarzının yaşandığı mekanlarda geçmektedir. Bu tür destanlarda, bozkırlar, dağlar, göller vb. gibi açık mekanların yanında orta çağ şehirlerinin ve geleneksel mekanların tasvirleri bir arada bulunmaktadır. Bu türe örnek olarak aldığımız Rüstem Han Destanı'nın konusu da genel olarak benzer mekanlarda geçmektedir. Destandaki olaylar, "Aktaş" ve "Bucul" gibi şehirlerin yanında, "Çarhin Gölü", "Kökulu Dağı" ve "Bahre Dağı" gibi açık ve geleneksel mekanlarda geçmektedir.

Kahramanlık-aşk konulu destanları dinleyiciler, anlatıcılar, anlatım yeri ve zamanı bakımından değerlendirildiğinde, bu unsurların kahramanlık destanlarındaki anlatıcı, dinleyici, anlatım yeri ve zamanıyla benzer özelliklere sahip oldukları görülmektedir. Fakat, dinleyici kitlesini etkileyen değişimlerin anlatıcıları da etkilediği şüphesizdir. Bir bakıma içinde yaşadığı toplumun nabzını tutan kişiler olan destan anlatıcıları, tarihi süreç içinde meydana gelen değişimlere ilgisiz kalmamış, dinleyici kitlesinin talep ve ihtiyaçlarını karşılamak üzere, bu dönemde yarattıkları anlatmalarda hem kahramanlık ve hem de aşk unsurlarını bir arada kullanmayı tercih etmişlerdir. Aynı zamanda, kahramanlık-aşk destanlarının anlatıcıları bu dönemde yeni kahramanlık destanları anlatmak yerine, içinde yetiştikleri geleneğin temel özelliklerinden ayrılmadan dönemin özelliklerine uygun konuların işlendiği yeni alt türler oluşturmuşlardır.

Bildirimizde son olarak, Özbek destan geleneğinde aşk konulu destanların ortaya çıkış sebeplerini hazırlayan toplumsal yapıdaki değişimlerden bahsetmek ve bu değişimlerin "aşk konulu destanların" oluşmasındaki etkisi üzerinde durmak istiyoruz.

Özbek destan geleneği içinde aşk konulu destanların ortaya çıkışını hazırlayan sebepler toplumun bir takım kültürel değişimlerle karşı karşıya kalmasıyla ilgilidir. Türklerin yerleşik hayata geçtikten ve İslamiyet'i kabul ettikten sonra daha yakından tanıdıkları Arap ve Fars kültürünün tarihi süreç içinde sosyal hayatın çeşitli alanlarında az veya çok etkili olduğu bilinmektedir. Bu etkiye en çok maruz kalan sahalarından biri de edebiyat sahası olmuştur. Klasik Türk edebiyatı şairleri zaman içinde bu kültürden etkilenmiş ve Arap-Fars edebiyatından aldıkları konuları, mecazları vb. gibi klasik edebiyat unsurlarını bazen olduğu gibi alarak, bazen de bu unsurları Türk kültürünün unsurlarıyla birleştirerek pek çok yeni eser ortaya koymuşlardır. Alişir Nevaî, Fuzulî, Mahtum Kulu vb. gibi meşhur şairlerin kaynakları

---

⁸ *Rustemhan*....s. 140.

Arap ve Fars edebiyatından olan “Leyla ile Mecnun”, “Ferhat ile Şirin” vb. gibi eserleri ve klasik edebiyatın çeşitli nazım türleri Özbek Türklerinin büyük bir çoğunluğunun tam olarak yerleşik hayata geçmesinden sonra halk arasında büyük bir beğeniyle karşılanmıştır. İçinde yaşadıkları toplumun değişen ihtiyaçlarına göre eserlerini şekillendiren destan anlatıcıları da bu gelişmelerden etkilenmiş ve bu türdeki eserlerde işlenen aşk, sevgi, dostluk, adalet, aile sevgisi gibi konuların işlendiği aşk konulu destanları oluşturmuşlardır. Aşk konulu destanların özelliklerinin daha iyi anlaşılması için, bu anlatmaların Anadolu sahasındaki halk hikayeleri ile pek çok açıdan benzer noktalara sahip olduğunu belirtmek yerinde olacaktır.

Aşk konulu destanlarda, genel olarak kahramanın rüyasında veya resminden görek aşık olduğu sevgilisini aramak için yolculuğa çıkması, yolda kahramanlıklar göstererek karşısına çıkan engelleri aşması ve sonunda sevgilisine kavuşması anlatılmaktadır. Kahramanlık destanlarındaki kahramanı kendi boyunu korumak ve kurtarmak için bir takım mücadeleler verirken, aşk konulu destanlardaki kahraman sevgilisine giden yolda karşısına çıkan engelleri aşmak için cesaret göstermektedir. Yani, bu anlatmalardaki cesaret ikinci plana geçerek arada bir gerçekleşen bir karaktere sahiptir. Bu anlatmalarda, konunun temelini aşk, sevgi, dostluk, aile sevgisi vb. gibi konular teşkil etmektedir ve günlük hayatın içinde yer alan çeşitli entrikalar bu anlatmalarda yaygın olarak işlenen konulardandır.

Özbek destanları içinde aşk konulu destanlara; Özbek Köroğlu dairesi anlatmalarının son halkaları olan “Ravşan”, “Gülihıraman”, “Cihangir” ve “Nurali” destanları dahil edilmektedir. Bu türün en tanınmış örneği ise, çalışmamıza örnek olarak aldığımız Küntuğmuş Destanı’dır. Destanda, Nogay padişahlarından Karahan’ın oğlu olan Küntuğmuş’un, Halbika adlı güzeli rüyasında görek ona aşık olması, tacir kılığına girerek Buvra Han’ın şehrine gitmesi ve Halbika’yı tavlada yenerek onun sevgilisi olması, Halbika’nın ikiz oğlan doğurduktan sonra çocuklarından ve eşinden ayrı düşmesi, Küntuğmuş’un çöle terk edilen çocuklarını bulması, fakat çocukları Gurkibay ve Mahibay ile yeniden ayrı düşmeleri, Buvra Han’ın ölümüyle Küntuğmuş’un Zerger şehrinin hanı olması ve sonunda da kahramanın kaybettiği eşi ve çocuklarıyla kavuşması anlatılmaktadır.⁹

Aşk konulu destanlar, kahramanlarının özellikleri bakımından değerlendirildiğinde, bu anlatmalardaki kahramanın diğer türlerdeki kahramana nazaran çok daha gerçekçi tasvir edildiği görülmektedir. Aşk konulu destanlardaki kahramanın fiziki gücü ve olağanüstü özelliklere sahip olması çok büyük bir önem taşımaz. Bu anlatmalarda kadın tiplerin de kahramanlık destanlarındaki kadın tiplerin aksine, içe dönük ve sosyal hayatta daha pasif bir

⁹ Küntuğmuş. Anlatan: Ergaş Cumanbülbüloğlu. Derleyen: M. İsa Ernazaroglu, *Bülbül Teraneleri*. Cilt: I, Yayına Hazırlayan: H. Zarifov, Taşkent: Fen Neşriyatı, 1971, ss. 173-342.

şekilde tasvir edildiği görülmektedir. Aşk destanlarındaki kadın tipler, sarayda ve bahçelerde yaşar veya dev, ejderha gibi yaratıkların elinde sevgilisinin gelip kendisini kurtarmasını bekler. Kahramanlık ve aşk destanlarının karakterleri arasındaki başka bir fark ise, bu iki destan türünde bulunan ikinci derecedeki karakterlerde görülmektedir. Kahramanlık destanlarında pek rastlanmayan devlet yönetimindeki kişiler, vezir ve komutan gibi kişiler aşk destanlarında ayrıntılı şekilde tasvir edilmektedir. Örnek olarak ele aldığımız Küntüğümiş Destanı'ndaki kahramanın özellikleri, yukarıda sözünü ettiğimiz özelliklerle birebir örtüşmektedir. Destanın başında Küntüğümiş'in fiziki gücünden hiç söz edilmez, sadece onun okul eğitiminin yanında silah ve at binme eğitimi de aldığından bahsedilmemektedir. Aynı şekilde, Küntüğümiş'in sevgilisi Halbika aşk destanlarındaki kadın tiplerine benzer bir şekilde içe dönük ve sosyal hayatta daha pasif bir şekilde tasvir edilmektedir.

Aşk konulu destanlardaki olaylar genellikle, toplumun yerleşik hayata geçmesiyle kurulan Ortaçağ şehirlerinde geçmektedir. Bu destanlarda bir Ortaçağ şehrinin bütün özelliklerini görmek mümkündür. Muhafızlar tarafından korunan şehirlerin kale kapıları, kalabalık doğu pazarları, halkın toplandığı meydanlar vb. gibi mekanlar oldukça ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmektedir. Ayrıca, çok şatafatlı saraylar, kaleler, bağlar, bahçeler ve İrem Bağı ile Kaf Dağı gibi efsanevî mekanlar, aşk destanlarında çok yaygın olarak kullanılan mekanlar arasındadır. Bu gruptaki destanlarda olaylar; “Bulgar”, “Bağdat”, “İsfahan”, “Hindistan” vb. gibi geleneksel mekanlarda geçmektedir. Küntüğümiş Destanı'ndaki olaylar genel olarak “Dorman” ve “Zenger” şehirlerinde geçmekle beraber, destanda saraylar, bakımlı bahçeler ve kalabalık halkın doldurduğu pazarların ayrıntılı tasvirleri bulunmaktadır.

Aşk konulu destanların dinleyici, anlatıcı, anlatım yeri ve zamanı da diğer türler benzer özellikler arz etmektedir. Fakat toplumun çoğunun yerleşik hayata geçmiş olduğu bu dönemde meydana gelen değişimler destan anlatıcılarını da etkilemiş ve oluşturdukları destanlarda klasik edebiyat örneklerinden alınan konuları Özbek destan geleneği çerçevesinde işleyerek kullanmayı tercih etmişler ve aşk konulu destanlar olarak adlandırılan anlatmaları oluşturmuşlardır.¹⁰ Anadolu sahasındaki halk hikayeleriyle benzer özellikler taşıyan ve Özbek bilim adamlarının aşk konulu destanlar olarak adlandırıldığı bu anlatmaları destan türünün içinde değerlendirmek oldukça zordur. Bu anlatmaların Özbek Türkleri tarafından destan olarak

---

¹⁰ A. S. Mirbadaleva, okuması yazması olmayan Özbek destan anlatıcılarının Klasik edebiyata ait unsurlarını destan anlatmak üzere davet edildikleri saraylarda öğrendikleri hakkında bilgi vermekte ve destan anlatıcılarının klasik edebiyata ait eserlerin halk arasında yayılmasında önemli roller üstlendiğini belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. S. Mirbadaleva. “Obşçie Çerti i Spesifika Turkmenskih i Uzbekskih Romaniçeskih Dastanov (Özbek ve Türkmen Aşk Destanlarının Ortak Çizgileri ve Özellikleri)”. *Tipologiya Narodnogo Eposa*. Yayına Hazırlayan: V. M. Gatsak, Moskova: Akademii Nauk SSR, Inst. Mirovoy Literaturi, 1975, ss. 110-127.

adlandırılmasının iki sebepten kaynaklandığı düşünürüz. Bu sebeplerden biri, konularının temelini aşk oluşturan bu tür anlatmaların, Özbek sözlü destan geleneği içinde hem şekil ve hem de anlatım özellikleri bakımından hiçbir değişiklik yapılmadan destan formunda oluşturulmalarıdır. Diğer sebep ise, bu eserlerin hem anlatıcı ve hem de dinleyicilerin bir arada buldukları bir ortamda icra edilmesi ve bu eserlerin uzun yıllar kahramanlık destanlarıyla birlikte anlatılmış olmalarından dolayı kahramanlık destanlarına özgü bir takım unsurları barındırmalarıyla ilgilidir. Fakat, Özbek Türklerinin aşk konulu anlatmaları üzerinde yapılacak kapsamlı araştırmalar bu eserlerin çeşitli açılardan değerlendirilmesine ve bu anlatmalara özgü unsurların aydınlatılmasına imkan sağlayacaktır.

Sonuç olarak, genelde bütün Türk boylarının özelde ise Özbek Türklerinin tarihi süreç içinde sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel etkiler sonucunda hayat şartlarının değişmesinde; göçebe hayattan yerleşik hayata geçiş, İslamiyet'in kabul edilmesi ve zaman içinde halk arasında yaygın olarak benimsenmesi ve Arap-Fars kültürünün oldukça büyük etkisi olduğu görülmektedir. Özbek Türklerinin değişen hayat şartlarının etkileri kısa zamanda Özbek sözlü destan geleneği de görülmeye başlanmıştır. Sosyal hayatta meydana gelen bu değişimler destanların dinleyici kitlesini etkilediği gibi, Özbek destan anlatıcılarını da etkilemiştir. İçinde yaşadıkları toplumun bir parçası olan ve toplumun nabzını tutan kişiler olarak bilinen destan anlatıcıları, bir nevi üretici-tüketici ilişkisi içinde oldukları dinleyicilerin değişen talep ve ihtiyaçlarına hiçbir dönemde ilgisiz kalmamışlardır. Özbek destan anlatıcıları söz konusu gelişme ve değişimlere paralel olarak dinleyici kitlesinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere oluşturdukları destan metinlerinin konuları, kahramanları ve olayların yaşandığı mekanların özelliklerinde bir takım değişiklikler yapmışlardır. Söz konusu etkiler ve buna bağlı değişiklikler sonucunda, Özbek destanlarında işlenen konuların kahramanlıktan aşka doğru bir değişim yaşandığı ve bunun sonucunda da “kahramanlık”, “kahramanlık-aşk” ve “aşk” konularının işlendiği destan alt türlerinin oluştuğu görülmektedir.

KAYNAKLAR:

A. S. Mirbadaleva. “Obşçie Çertı i Spesifika Turkmenskih i Uzbekskih Romaniçeskih Dastanov”. *Tipologiya Narodnogo Eposa*. Yayına Hazırlayan: V. M. Gatsak, Moskova: Akademii Nauk SSR, 1975.

Alpamiş. Anlatan: Fazıl Yoldaşoğlu, Derleyen: Mahmud Zarifov, Yayına Hazırlayanlar: H. Zarifov-T. Mirzayev, Taşkent: Şark Neşriyatı, 1998.

Küntuğmiş. Anlatan: Ergaş Cumanbülbüloğlu. Derleyen: Muhammed İsa Ernazaroğlu, *Bülbül Teraneleri*. Cilt: I, Yayına Hazırlayan: H. Zarifov, Taşkent: Fen Neşriyatı, 1971.

M. Saidov. *Özbek Destanlarında Bediî Maharet Meseleleri*. Taşkent: Fen Neşriyatı, 1969.

Rustemhan: Uzbekskiy Geroiko-Romeniçeskiy Epos. N. V. Kıdayş Pokrovskaya, Moskova: Nauka, 1972.

Selami Fedakar. *Özbek Destan Geleneği ve Rüstem Han Destanı*. E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, , 2003, İzmir. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)

T. Mirzayev. *Halk Bahşılarının Epik Repertuarı*. Taşkent: Fen Neşriyatı, 1979.

T. Mirzayev-Bahadır Sarımsakov; “Destan Uning Türleri ve Tarihî Terakkiyatı”. *Özbek Folklorining Epik Janrları*. Taşkent: Fen Neşriyatı, 1981, ss. 9-61.

V. M. Jirmunskiy- H. T. Zarifov. *Uzbekskiy Narodniy Geroiçeskiy Epos*. Moskova: Ogız, 1947.

Halk Kültüründe Değişim Uluslararası Sempozyumu Bildirileri. İstanbul, 2005, ss. 216-228.